

Juhász P.: EGY PÉLDA A NÉPESSÉGCSERÉRE... LÉTÜNK 2020/1. 7–30.

ETO: 314.8-439,,13-16"

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

JUHÁSZ Péter

· Doktorjelölt, Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola
 · pjuhasz2003@gmail.com

EGY PÉLDA A NÉPESSÉGCSERÉRE A DÉLVIDÉK PUSZTULÁSA A TÖRÖK HÁBORÚKBAN

*An example for the population exchange
The desolation of South Hungary in the period of the Turkish occupation*

*Jedan primer promene stanovništva
Propast južnih krajeva tokom turskih ratova*

Összefoglaló: Tanulmányom a viharos történelmű Kárpát-medence történetének egyik írott forrásokkal, helynevekkel jól dokumentált népességcseréjét mutatja be. Célja egy jól adatolt népességcsere bemutatásával a Kárpát-medence korábbi, hasonló jellegűnek és eredményűnek feltételezett folyamatainak (9. század, magyar honfoglalás, tatárjárás) jobb megértése, a hasonlóságok és eltérések felismerése. A vizsgált dél-magyarországi terület két csoportra osztható. A Temesi Bánság, Szerém és Valkó megyék, valamint nyugatabbra Baranya, Tolna és Somogy megyék népességváltozásait mutatom be. Az első csoportot a 14. század végétől a közvetlen határvidéki érintettség következtében három évszázad folyamatos portyázásai, hadjáratok sújtották, a lakosság addigi életvitele lehetetlenné vált, népességük szinte teljes mértékben kicserélődött ebben az időszakban. A térségbe már a magyar uralom idejében megindult a betelepülés a Szávától és a Dunától délre található szerb területekről, ahonnan a berendezkedő oszmán hatalom elől menekült a lakosság. Ellenpéldát nyújtanak a nyugatabbra fekvő megyék, ahol Baranya és Tolna Duna-menti területeit kivéve, a középkori településhálózat és a lakosság lényegében megőrződött a török uralom gyors stabilizálódása, az életviszonyok konszolidálódása következtében. Némileg más a kép a drinápolyi béke (1568) után határterületté vált Somogy megyében. Itt a folyamatos végvári harcok következtében szinte állandósult a hadiállapot, a korábbi lakosság inkább a félreesőbb, védettebb vidékeken maradhatott fenn, a szinte folyamatos népességmozgás mellett a délszláv betelepülés minimális mértéke nem vezetett népességcseréhez. A középkori magyar lakosság töredéke a nagyon ritkán lakottá vált tájon a helyén maradt. Konklúzióként megállapítható, hogy nagymértékű vagy teljes népességcserét csak hosszabb időre állandósuló hadiállapot képes kiváltani, ilyen a 9. századi Kárpát-medencében vagy

akár a tatárjárás során legfeljebb egyes régiókban képzelhető el. A magyar honfoglalás jelentős népmozgást, betelepülést eredményezett ugyan, de a helyi népesség tömeges pusztulását nincs alapunk feltételezni.

Kulcsszavak: *török hódoltság, portyázások, hadjáratok, településtörténet, népességszűrés*

BEVEZETÉS

A Kárpát-medence viharos történelmének évszázadai során nem egyszer nagyobb területek részleges vagy szinte teljes népességszerkezetére következethetünk. Legjobban dokumentált forrásainkból részletesen megismerhető a Délvidék lakosságának a 14–17. század folyamán bekövetkezett pusztulása, új betelepülők megjelenése, amelyet a 18. század nyugodtabb évtizedeiben már nagyszabású betelepítések követtek. Ez az időszak joggal keltheti fel a 9–10. század kutatóinak figyelmét is, hiszen forrásainkból pontos képet nyerhetünk arról, hogy milyen jellegű események, portyázások, nagyobb hadjáratok vezethettek egy-egy vidék népességének meggyengüléséhez vagy kicserélődéséhez. A kutatás a magyar honfoglalás, majd a tatárjárás kapcsán is számol nagyarányú népességszerkezettel, azonban még komolyabb súllyal merült fel ez a probléma a „nyomtalanul” eltűntnek vélt avarság kapcsán. A különböző etnikumokból formálódott, ám dominánsan török nyelvűnek valószínűsíthető avarság tömeges pusztulását a korábbi kutatás tényként kezelte, holott erre írott forrásaink semmiképpen sem jogosítanak fel, újabb jövevények betelepülését pedig a régészeti adatok nemigen támogatják. Ennek ellenére a 9. századi népességszerkezet realitását erősítő párhuzamként még újabban is felmerült a délvidéki magyar népesség török hódoltság-korabeli, valóban nagyarányú fogyása (FODOR 1988: 131). Szemben az adatokkal gyéren megvilágított kora középkori etnikai, népesedési változásokkal, a késő középkori és hódoltság-kori magyarországi folyamatok jól adatoltak, habár szélesebb körben ismeretlenek, különösen a kora középkorral foglalkozó kutatók előtt. Célszerűnek látszik ezért egy helyen összefoglalni a korabeli népesedési folyamatokkal foglalkozó kutatások eredményeit. Egy ilyen áttekintés segítséget nyújthat a korábbi évszázadok hasonló esemény-sorozatainak realitásos megítéléséhez.

A köztudatban Magyarország 150 éves török megszállásának emlékezete él, holott a török haderő már 1521-től magyar területeket tartott megszállás alatt, és az utolsó török-megszállta magyar terület, a hajdani Temesi Bánság csak 1716-ban, központjának, Temesvárnak visszavívásával szabadult fel. Azonban a magyar területek török általi pusztítása már jóval korábban megkezdődött. 1389-től, a balkáni hadak rigómezei veresége után, a török előrenyomulás megállítása egyszerű külpolitikai problémából létkérdéssé vált.

Magyarország déli területeit rendszeres portyákkal, módszeresen pusztította a török. Ilyenek voltak például az 1391-ben Nagyolaszinál, 1393-ban Érdsomlyónál, 1395-ben Csák mellett szétvert török csapatok akciói. A magyar győzelmek ellenére éppen az oszmán benyomulás mélysége jelzi, hogy az ezek után kiépülő déli végvárvonal mennyire hiányzott még ekkoriban (SZAKÁLY 1986: 19). A középkori Magyarország legnépesebb déli területei ettől kezdve egészen a 17. század végéig változó intenzitásban ugyan, de folyamatos jelleggel hadjáratok, „békebeli” rendszeres portyázások célpontjává váltak, ami a magyar nyelvű népességnek területenként eltérő mértékű, de mindenütt súlyos, olykor drasztikus fogyásához, illetve eltűnéséhez vezetett (SZABÓ 1963: 65–66). Ozorai Pipo temesi ispán már a 15. század elején a gondjaira bízott déli területek újbóli benépesítéséért kap birtokokat Zsigmond királytól (SZAKÁLY 1986: 22).

Tanulmányom a négy leginkább érintett megye településszerkezeti-etnikai változásait kívánja vázolni. Szerém, Valkó, Baranya, Tolna és Somogy megyéket településhálózatuk korszakunkban (15–17. század) lezajló változásai, a népességmozgás, illetve -cserélődés – amely az e megyéket ért, a normális mindennapi életet különböző mértékben megnehezítő, akár lehetetlenné is tevő háborús események következtében állott be – rendkívül alkalmassá teszik az intenzív lefolyású, viszonylag gyors etnikai változások tanulmányozására. Ezek egy feltételezhetően hasonló történelmi helyzetben, a Kárpát-medence korábbi, népvándorlás kori történetében is hasonlóan mehettek végbe, azonban ilyen részletességgel nem követhetők, hiszen nem rendelkezünk részletes adatoltsággal. A jól adatolt török kori folyamatok az ilyen jellegű változásokról alkotott kép pontosítását általános értelemben is lehetővé teszik. Az Avar kaganátus bukását követő korról alkotott általános történelmi kép a hódoltság korához hasonló nagyarányú népességcserével számol, méghozzá az Árpád-, és késő középkori állapotokhoz hasonlóan megtelepült, sűrű településhálózattal bíró népesség viszonylatában. Áttekintésünk célja az ilyen jellegű népességcseré előidézésére alkalmas események jellegének és azok folyamatának bemutatása. Talán egy rövid áttekintés is képes érzékeltetni ezeket, az eddigi (a forrásadottságok miatt szükségszerűen igen bizonytalan) hipotetikus elképzelésekkel szemben inkább kézzelfogható módon, még akkor is, ha az események direkt összehasonlítása, a kétségtelenül gyökeresen eltérő történelmi körülmények miatt nyilvánvalóan képtelenség.

A délvideki megyék már a török hódoltság korát megelőző, „előkészítő” időszakban, a 15. században különböző mértékű pusztulást szenvedtek. Az 1390-től kezdődő török portyázások kezdeti, zsákmányoló célzatú betörései a török balkáni terjeszkedésével összefüggésben egyre inkább célzatos, a

balkáni államok háttéréül, támaszául szolgáló Magyarország tudatos gyengítését is szolgálták, ezért nézetünk szerint jogosult ilyen szempontból is a 15. századot azon folyamat megelőző fázisának tekinteni, amely a 16. századra a középkori Magyarország megszűnéséhez vezetett. A délvidéki megyék pusztulásának mértéke fekvésükkel szoros összefüggésben állt. Az 1410-es és 1420-as évek fordulóján már e területekre is eljutottak a török portyázók (SZAKÁLY 1986: 25). A helyzet Zsigmond halála után még inkább kiélesedett, már 1438 nyarán súlyos, 45 napos török betörés érte Erdélyt, majd a török haderő módszeresen elfoglalva a szerbiai várakat, 1439 augusztusának végén a despota székhelyét, Szendrő várát is bevette. A szultán vezette hadjárat csúcspontja Nándorfehérvár 3 hónapos ostroma volt 1440-ben (SZAKÁLY 1986: 31). Bár az ostrom sikertelen volt, a szerb ütközőállam megszűnt. Hunyadi tevékenységének köszönhetően a mély török betörések elmaradtak (SZAKÁLY 1986: 32), de 1458-tól újra megindultak (SZAKÁLY 1986: 39).

VALKÓ ÉS SZERÉM TRAGÉDIÁJA

A legdélebbre fekvő, déli határának teljes hosszában török becsapásoknak kitett Valkó megye szenvedett a legtöbbször már a 15. század közepén is. 1440-ben a Száván túl, sőt a Dél-Dunántúlon portyáztak a török csapatok (SZAKÁLY 1986: 32). Szávaszentdemetert 1458-ban, Kölpényt 1462-ben elfoglalták és felégették (SZAKÁLY 1986: 40). Az 1459-es év, Szerbia végleges török kézre kerülése, és 1463-ban Bosznia elfoglalása megpecsételte Valkó megye és a Szerémség sorsát, a török portyázóknak csak a Száva folyón kellett átkelniük, hogy elérjék e területeket (ENGEL 2000: 267). Szabács várának 1476-os elfoglalása adott némi védelmet, de Szrebernik 1512-es, valamint Szabács és Nándorfehérvár 1521-es elestével nyitva állt az út a török előtt a Dráva–Száva köze felé (ENGEL 2000: 267). A második magyar védővonal, Titel, Pétervárad, Újlak, Valpó, Valkó és Eszék várai egészen 1526-ig meggátolták a betöréseket a Dunától északra eső területre, de a Szerémség és Valkó pusztulását nem tudták megakadályozni. 1526 után a terület keleti, majd 1536-ban a nyugati részei is török uralom alá kerültek (ENGEL 2000: 268). Lakossága a 15. és a 16. század közepe között szinte teljesen megváltozott, a korábbi, zömében magyar lakosság délszláv népesítésre cserélődött. Ennek lépéseit Engel Pál munkája nyomán vizsgálom. Engel az 1332/35-ös pápai tizedjegyzék, a szerémi és pozsegi szandzsák négy hozzáférhető török adóösszeírásának (tahrir defter) összevetésével mutatta ki a legjelentősebb egyházas helységek pusztulását. A tizedjegyzékből tükröződő állapot valószínűleg jól megfelel az 1390-es helyzetnek, hi-

szen a településhálózat pusztulása csak akkortól indult meg (ENGEL 2000: 268). A tizedjegyzékben a pécsi püspökség megyénk területére eső részén, amely a megye túlnyomó részét alkotta, a következő főesperességek vannak felsorolva: az aszuági 28, a marchiai 35, a pozsegai 6 és a valkói főesperesség 23 a Valkó folyón innen (északra), 36 azon túl (délre) fekvő egyházas hellyel. Összesen 128 plébániáról tudunk, ebből 74 létezett 1550 táján, ami 40%-os pusztulási arányt jelez (ENGEL 2000: 269–270). Érdekes, hogy a legkisebb mérvű, 24%-os pusztulás a megye keleti, Nándorfehérvárhoz közelebbi részén mutatható ki, miközben a megye középső részein 50% feletti, de a nyugati, Eszék közeli területeken is meghaladja a 40%-ot (ENGEL 2000: 269–270). Magyarázata lehet e jelenségnek az a védelem, amit 1521-ig Nándorfehérvár, Zimony és Pétervárad közelsége adott a megye keleti részeinek, míg a nyugati és középső részeken csak kisebb várak (Újlak, Valpó, Valkó, Eszék) voltak, amelyek jóval szerényebb helyőrségükkel nem nehezhették hasonló mértékben a könnyűlovas török portyázók tevékenységét. Különösen a 16. század elejére lehet igaz e megállapítás, hiszen ekkorra a szinte katasztrofális magyar pénzügyi helyzet nagyon leapasztotta a hadra fogható mezei hadak számát, holott ez volt az az erő, amely tevőlegesen gátolni tudta volna a török betöréseket. Ez a helyzet rendkívül nagy szerepet játszott Nándorfehérvár 1521-es elestében is, ahol a vár felmentése – miként 1456-ban történt – megfelelő számú haderő híján lehetetlen volt (PÁLFFY 1996: 171–172). Számolnunk kell végül azzal is, hogy megfelelő egykorú, a 15. század második, illetve a 16. század első feléből származó névanyag híján nem tudjuk úgy dokumentálni a lakosság nemzetiségi változásait, miként azt a következőkben, Baranya és Tolna megye példáján tapasztalhatjuk majd. Az a tény, hogy a 16. század közepi defterekből a megye települései jórészt délszlávós névalakban jönnek elő (ENGEL 2000: 282–297, adattár) a lakosság nagymérvű kicserélődésére utal, elsősorban a déli részeken, ahol 1390–1478 között a népesség java elpusztult, a pusztulás éppen a legnépesebb helyeket sújtotta a legjobban (ENGEL 2000: 277). Ennek szemléletes példája, hogy a 14. század közepén még Szávaszentdemeternél és Pécsnél is több kamarahasznát fizetett Eng város (civitas), amely 1408-tól már nem szerepel magyar forrásban, egy 1570 körüli defterben viszont szerbek lakta, eléggé népes faluként kerül újból a szemünk elé (ENGEL 2000: 271).

A megye népességének valóságos pusztulása 1500 körüli jegyzékekből mérhető fel, amelyek jó része csak az egyes uradalmakhoz tartozó helységek számát ismerteti. A megye déli felén összesen 8 uradalom településeinek számát ismerjük az 1476–1508 közötti időszakból. Összesen 354 települést ismerünk, ezek közül 1550–70 táján már csak 106 (30%) lakott, 99 (28%) pusztta és 149 (42%) nincs említve (ENGEL 2000: 275). A pusztulás

megdőböntő: 50–100 év leforgása alatt a települések 70%-a vált pusztává! A döntő pusztulást 1526 és az utána következő évtized hozhatta: 1520–1550 között az ivánkaszentgyörgyi uradalom 22 falvából 12, a szentlőrinci uradalom 11 addig megmaradt falvából 9, a szelnai uradalom 14 falujából 11 tűnt el (ENGEL 2000: 278). Valkó megye északi részéről 6 uradalom 180 települését ismerjük az 1481–1508 közötti időszakból. 1550–70 táján ezek közül 46 volt még lakott, 90 pusztá és 44 falu nem került említésre (ENGEL 2000: 279). A pusztulás 75%-os volt! Különösen a terület keleti részén döbbenetes mértékű a lakosság kihalása. Az Erdőd környékéről 1480-ból ismert, magyar nevű és lakosságú 17 településből már csak 2 volt lakott 1550 körül. Valkóvár környékéről, a Garaiak uradalmából 4 népes község adatai ismertek 1478-ból. Az 50 lakott és 115 pusztá telek 1570 táján már teljesen néptelen volt (ENGEL 2000: 279–280). Ezek az adatok a lakosság 90%-os pusztulásáról adnak hírt. E helyzet közvetlenül összefügg az 1526 utáni évek török átvonulásaival, portyázásaival; a pusztulás döntő részben ekkoriban következett be (ENGEL 2000: 279–280). Egyedül Eszék környékén nem mutatható ki katasztrófális népességfogyás. Az itt 1469-ből ismert 31 településből 17 veszett el, a lakosság a nagyobb helységekre tömörült. Egyes települések lakosságának száma kétszerestől egészen tizenháromszoros nagyságúra nőtt. Valószínű, hogy a délebbi területek menekültjei is ide húzódtak, ezért itt a lakosság csökkenése csak 16%-os volt (ENGEL 2000, 281–282). Eszéktől délre ma is létezik a szlavóniai magyar nyelvi sziget: a Vuka folyó vidékén, Kórógyon, Harasztin, Szentlászlón és Rétfalun (SEBŐK 2005: 183).

Létezik egy olyan forrásunk is, amely a települések méretére és a lakosság etnikai összetételének változására vonatkozóan is jól informál. Ez a forrás Garai Jób birtokainak 1478. évi összeírása, amely a birtok minden településének részletes leírását tartalmazza, a lakott és pusztá jobbágytelekek számát is megadva (KUBINYI 1986). A Garaiak birtokai Valkó megye jelentékeny részére kiterjedtek, nyugaton Pozsega határának közelében, a baranyai Siklós magasságában fekvő Gara mezővárostól egészen a Duna jobb partján, a mai Újvidék közelében fekvő Csörögig (KUBINYI 1986: 210, térkép). Ez az oklevél birtokbecsűként (*aestimatio*) készült, egy leánynegyed (*quarta puella*) kiadása körüli per lezárásaképpen kimunkált alku részeként. Ennek az összeírásnak a felhasználásával, amely 102 település adatait tartalmazza, pontosabb képet nyerhetünk a valóságos népességpusztulás arányairól. Forrásunk szerint 1478-ban a Garaiak valkói birtokain 102 helység volt, összesen 1142 jobbágygazdasággal. Ezek közül 309 lakott és 833 lakatlan jobbágytelek volt (KUBINYI 1986: 203, I. táblázat). Az uradalom, különösen Valkóban, törpefalvakból állt, a jobbágygazdaságok

száma falvanként országos összehasonlításban sem volt magas. Arra nézve, hogy megyénkben már 1478 előtt is nagymérvű volt a pusztulás, az egyházi épületek állapota is tájékoztat, ami forrásunkban szintén megtalálható. Az egész uradalomban 10 falu rendelkezett egyházzal és abból 3 részben vagy egészében megsemmisült (KUBINYI 1986: 210–211). 1478-ban a Valkó megyei uradalmak többsége már szláv nyelvű lakossággal bírt, a mezővárosok lakossága részben vagy teljesen magyar volt. A szláv népesség délről való beköltözése növekvő arányt mutat, a mezővárosok népességmegtartó képességét tükrözi megőrzött magyar lakosságuk (KUBINYI 1986: 215). A falvak pusztulásához hozzájárultak még a belső villongások is. Nagyfaluban 1478-ban 76 pusztá telket írtak össze. 1472-ben még lakott volt, de ekkor a szomszéd birtokosok jobbágysai kirabolták. A két adat között nyilván ok-okozati összefüggés van (KUBINYI 1986: 225, 121. jegyzet). Az összeírásban szereplő falvak közül 38 – az egyházas Horváti és Nagyfalú, valamint Szentlőrinc vár (a mai Šid környékén) körül fekvő – település története, pusztulásának fázisai vázolhatók fel az 1478-as összeírásnak köszönhetően. 1395-ben még 43 falu volt e tájon, 1478-ban pedig már csak az említett 38, 400 jobbágytelekkel. A 400 jobbágytelek a 14. század végén még lakott lehetett, de 1478-ra már csak 72 telken éltek jobbágyok a még lakott 10 faluban. A 16. század elején az egykori 43-ból már csak 21 falu létezett, ami jelzi, hogy több település 1478-as lakatlansága csak időleges lehetett, bár a népességsere ténye már csak ebből az adatból is valószínűsíthető. 1550–70 táján a defterek készítői már csak 8 lakott falut találnak a 43-ból 99 lakott telekkel. A népességpusztulás 150–170 év alatt elérte a 75%-ot (ENGEL 2000: 276)! Azonban a pusztulás nemcsak a falvak számának csökkenésében jelentkezik, hanem az egyes települések lakosságszáma is óriási mértékben csökkent. A legnépesebb települések, mint például a fentebb említett Eng és Nagyfalú néptelenedtek el leginkább. A felmorzsolódó, jórészt magyar lakosságot sokkal kisebb számú, a Száván túlról érkezett lakosság pótolta már a 15. század folyamán (ENGEL 2000: 277).

EGY ELLENPÉLDA: BARANYA MEGYE

Baranya megye Pécs és Siklós 1543-as elestével szinte egészében török fennhatóság alá került. Szigetvár 1566-os eleste után, mivel a magyar végvár vonal távolra került, a kondominium, a rendszeres kettős adóztatás terhe sem gátolta a fejlődést, nem vezetett a másutt jellemző szándékos pusztításokhoz, amit a végváriak a török gyengítése céljából végeztek, nem kímélve az árulónak tekintett, ellenségnek adózó magyar parasztságot (T. MÉREY 1966: 177). Káldy-Nagy Gyula 1960-ban jelentette meg a Bara-

nya területéről készült 16. századi török adóösszeírásokat (KÁLDY-NAGY 1960). Ezek különösen értékesek a településtörténeti kutatás számára, mivel rendkívül pontosan, a magyar rovásadónál (*dika*) sokkal részletesebben tüntetik fel az egyes városok, falvak és puszták adózó népességének számát. A lakosságot név szerint felsoroló névjegyzékek a hódoltsági magyar lakosság mozgásáról, az esetleges etnikai változásokról kitűnően tájékoztatnak. A török adóztatás rendszere az egyes területek hódoltatását rendkívüli gyorsasággal követve épült ki, az első adójegyzékek már néhány évvel a foglalás után elkészültek. Már Buda elfoglalásakor kihirdetésre került a személyi tulajdonról vallott török felfogás, mely szerint az ingóságok és épületek mindenkinek személyes tulajdonában maradnak, de a föld kincstári tulajdon és mindig csak használatra kerül az egyes személyekhez (KÁLDY-NAGY 1970: 9). A magyarországi török összeírások három csoportra oszthatók: szandzsákösszeírások, dzsizje-adóösszeírások és tizedjegyzékek. Az első a beszedendő, a másik kettő pedig a beszedett adókról, illetve a tizedekről készült (KÁLDY-NAGY 1970: 7). A 8-9. századból, a klasszikus iszlám korból származik a *mukátaa*-rendszer. Ez a szó valamely terület adójának előírányzott összegét jelentette. A *timár*-rendszer ennek alapján jött létre az oszmán birodalomban: a lakosság az adót nem a kincstárnak, hanem a *timár*-birtokosnak fizette. Ez volt az alapja az oszmán adórendszernek, illetőleg az állami tisztviselők díjazásának, és ez tette szükségessé a lakosság termelőképességének, várható adójának összeírását. A kincstár ezek alapján döntött arról, hogy mely terület jövedelmeit tartja meg szultáni *hász*birtokként, és melyeket engedi át *timár*-, *ziámet*-, *begler*- vagy szandzsákbégi *hász*birtokként a tisztségviselőknek fizetés gyanánt, esetleg várórségek részére zsold helyett (KÁLDY-NAGY 1970: 10–11). Elvben harmincévenként készült új összeírás, de a lakosság gyakori mozgása miatt a 16. században akár tízévenként is elkészítették azt, így a szandzsákösszeírások kiválóan alkalmasak lehetnek a népességmozgások követésére is (KÁLDY-NAGY 1970: 14). Az összeírók első feladata munkájuk megkezdésekor a lakosság név szerinti bejegyzése volt. A szpáhik kötelesek voltak a rájákat (keresztény, nem muzulmán lakosság) az összeíró *emin* elé hozni, azonban néha komolyabb karhatalom szükségeltetett, hogy megakadályozza az adózók szökését (KÁLDY-NAGY 1970: 19). Ez a körülmény nyilvánvalóan csökkenti az összeírások hitelességét. A kincstár tervezett bevételében a rája munkája volt a meghatározott érték, nem a föld, ez a körülmény indokolja a név szerinti összeírást (KÁLDY-NAGY 1970: 21). Az állami *dzsizje* adó (fejadó) kivetésének alapja az ingóság értéke volt, 300 *akcse* érték esetén évi 50 *akcse* volt az adó összege, az alatt nem kellett fizetni. Egy háztartásban élők csak akkor adóztak külön, ha saját tulajdonú, megfelelő

értékű ingóságuk volt (KÁLDY-NAGY 1970: 23). Akik az állam számára fontos munkát végeztek, felmentést kaptak (pl. útjavítás, várépítés). A 300 *akcse* kivetése lényegében megfelelt a magyar, 1547. évi 10. tc. szerinti hadi segély (*subsidium*) elvének, a 6 forintot érő javak után kirótt adónak, ami egyenlő a 300 *akcse* értékével. Az összeíró ezután vette számba a földesúri szolgáltatásokat. Ezt követte a tizedek (*tahrir defter*) feljegyzése: gabonátized, musttized, bor eladásáért járó tized, kertek, állatok után járó adó, legelőadó (szarvasmarhák után), elhagyott, műveletlen szántóföld utáni adó, malomadó, haltized (KÁLDY-NAGY 1970: 24–43).

Baranya 16–17. századi török adóösszeírásai olyan személynévanyagot őriztek meg, amelyek semmilyen más forrásból nem ismeretesek. A mohácsi vagy másként pécsi vilajet (*liva*) adózóinak legrészletesebb kimutatását az 1554. évi *dzsizje defter* őrizte meg. Ez összesen 10446 nevet tartalmaz, ebből a pécsi *livában* 603 faluban 5968-at, a görögali és siklósi *livában* 420 faluban 4478 adózó nevét. E terület nyugaton, Somogyban a Drávától Nagyatádig és Böhönyéig terjedt, tovább a Kapos mentén Simontornyáig, a Sárvíz mentén Szekszárd vidékéig terült el, magában foglalva Baranya megyét. A 3 *liva* falvai kisebb közigazgatási egységekbe, 14 *nahijébe* és *kazába* voltak beosztva. A névanyag az 1554., 1565., 1571. és 1582. évi *dzsizje defterek* adatait tartalmazza (KÁLDY-NAGY 1960: 3–5). A korabeli gazdasági adatok és a népesség vándorlásának vizsgálata szempontjából rendkívül fontos forrást jelentenek az ún. *tahrir defterek*, a tizedjegyzékek. Ezek nemcsak az adózó családfejek neveit közlik, hanem a felnőtt családtagokét is. Az 1554. és 1571. évi *defter* névanyaga rendkívül nagyarányú vándorlásról tájékoztat: a legtöbb helység lakossága ezen idő alatt majdnem teljesen kicserélődött (KÁLDY-NAGY 1960: 6). A mohácsi *liva* 1631/32. és 1641/42. évi összeírásai tartalmazzák az etnikailag vegyes lakosságú helységekben a magyar és a *vlach* (*iflak*) adózók számát is. Ezekből kiderül, hogy a délszláv nemzetiségű (*iflak*) lakosság száma alacsony volt, így a délszláv beköltözés korábban feltételezett igen magas számát nem támasztják alá török forrásaink. Azonban a török martalóc (irreguláris) csapatok zsold-deftereiben igen nagyszámú délszláv név található (KÁLDY-NAGY 1960: 7).

A Káldy-Nagy által közölt települések jegyzékét Valkóhoz hasonlóan összevetve az 1332/35. évi pápai tizedjegyzékben felsorolt egyházas településekkel, egészen eltérő kép tárul elénk. A 14. század első felében meglévő plébániás helyek túlnyomó többsége a 16. században is létezett, bizonyítva, hogy Valkó pusztulását elsősorban a 15. századi török portyázások okozták, nem pedig a későbbi hadjáratok. Ezek a portyázások zömükben természetesen nem juthattak el Baranya Dráván inneni részeire, pusztulás a Dráván túli megyerészen mutatható ki. A baranyai településhálózat és a lakosság el-

tűnése inkább a 17. században, a törökellenes magyar küzdelmek, valamint zömében a felszabadító háború következményeként értelmezhető.

A HADIÚT MENTÉN

Tolna megye területéről jelenleg a simontornyai szandzsák vonatkozó adatai érhetőek el. A szandzsák az egykori megye nyugati részét foglalta magában. 1565-től véglegesült határvonala a Sárvíz észak–déli folyását követve, azt dél felé meghosszabbítva haladt egészen a mai Baranya északi határáig, innen a Regöly–Tamási–Siófok vonalon haladva érte el a Balatont, egy kis darabot kiszakítva Somogyból, majd Fejér megye területén, Sárszentágota, Nagylók térségében érte el a Sárvíz vonalát (DÁVID 1982: 18–19). Kivételes szerencse, hogy a szandzsákról 6 dzsizje-defter (fejadó), 6 tahrir-defter (az adózók összeírása), 4 timár-defter (a terület török birtokosainak jegyzéke) maradt fenn, így a szandzsák helyzetének alakulása négy és fél évtizeden át, 1546–1590 között folyamatosan követhető (DÁVID 1982: 13–14). A szandzsák 1565-től négy náhijére volt felosztva, Simontornya, Endréd, Tamási és Ozora központokkal (DÁVID 1982: 21, táblázat). A szandzsákban 1546-ban 3 város, 41 falu és 2 önálló pusztája volt. 1565-ben területe lényegesen módosult, a simontornyai náhije 91 faluval gyarapodott a mohácsi szandzsák kárára, bővült a tamási náhije is, az anyavári náhije Szekszárdhoz került (DÁVID 1982: 18). 1565-ben így 4 város, 106 falu, 74 önálló pusztája és 4 nem önálló pusztája volt. Ezek a számok 1590-re 4, 109, 96 és 20-ra változtak (DÁVID 1982: 21, táblázat). A puszták számának jelentős növekedése azonban nem a falvak pusztásodását jelzi, hanem az összeírás javuló pontosságát mutatja (DÁVID 1982: 20). A népesség létszámáról a tahrir-defterek (tizedjegyzék) tájékoztatnak viszonylag megbízhatóan, amelyekbe elvileg minden adózó családfőt, a munkabíró fiúgyermeket, rokonokat és özvegyeket is felvettek (DÁVID 1982: 37).

A szerző a tahrir-defterek pontosságát magyar forrással, az 1580., 1570. és 1565. évi deftereket a palotai vár 1578-as és 1581-es urbáriumával vetette össze. A magyar igazgatás átvéve a török gyakorlatot, a végvárak őrségének zsold helyett a falvak adóját adományozta, természetesen hódoltsági területen. Az egyházi tizedet is többnyire végváriak szedték be, elvben meghatározott részesedés alapján, de sokszor csak saját maguk számára. A hódoltsági falvakban történő magyar adószedés a helyzetből kifolyólag bizonytalan volt, a jobbágyság sokszor elrejtőzött az összeírás elől, de maga az összeírás is sokszor következtelen volt (DÁVID 1982: 38). Mindezt magyar forrásaink nem alkalmasak a török összeírás tételes ellenőrzésére, csak bizonyos esetekben, mintegy szűrőpróbaként a defterek megbízhatóságát vizsgálhat-

juk velük. Az 1572-ben a székesfehérvári vár építésénél szandzsákunkból részt vett magyar napszamosok és fuvarosok összeírásával azonban jól ellenőrizhető a defterek pontossága, így megállapítható, hogy azokból a tényleges lakosságnak körülbelül 25%-a maradt ki (DÁVID 1982: 40–45). Végeredményben 1565 körül tetőzhetett a szandzsák népessége, 16 000 fő körüli lakossággal. 1565–1570 között némi fogyás mutatható ki: 15 000–15 500 fővel számolhatunk. 1570–1580 között állandósul a lakosságszám, majd 1590-ig 7–10%-os csökkenés mutatható ki: 14 000 fő körüli lakossággal számolhatunk. Ez ténylegesen nagyjából 20% fogyást jelent, hiszen normális körülmények között legalább 18 000 fős lakosságot várhatnánk 1590 körül. A fogyás oka nem a hadjáratokban kereshető, hiszen komolyabb katonai események e tájon ekkoriban nem voltak, hanem egyrészt az ekkoriban másutt is jelentkező pestisben, és még inkább a kettős adóztatásban, amely kialakulásának okát előbb már említettük (DÁVID 1982: 47–48).

Tolnában a magyar lakosság nagyobb mértékű fogyása a felszabadító hadjáratokhoz kapcsolódik, akárcsak Baranyában. Annak oka, hogy ez utóbbi két megyében csak kismértékű csökkenése mutatható ki a magyar népességnek (szemben Valkóval), a terület gyors, 1543–1566 közötti török kézre kerülésében kereshető, ami után, bár a lakosság jelentős része elmenekült (Szigetvár környékének lakossága például 25%-kal csökkent), a helyzet stabilizálódott, és sokan vissza is térhettek (KÁLDY-NAGY 1966: 125).

KÉT BIRODALOM VÉGVIDÉKÉN

Somogy helyzete egészen másképpen alakult. Területét először az 1532-es török hadjárat idején érte komoly támadás. 1532 nyarán török kézre került Babócsa, Bélavár és a Nagyatád melletti Ötvös vára is. Mivel Szigetvár és Kanizsa között más nagy vár nem volt, Somogy megye déli része ezzel gyakorlatilag török kézre került, a török portyázók egészen a Balatonig akadály nélkül eljuthattak, Somogy szinte egész területe hadszínterré vált. Az ún. „dicalis conscriptio” elnevezésű adóösszeírások adatai mutatják a harcok „eredményeit”. Az első fennmaradt 16. századi adóösszeírás 1534-ben történt. Ekkor 607 helységben 5576 és ½ porta volt, ezekből leégett 121; 2724 porta lakói szegénynek számítottak, 1044 telek pedig pusztá volt (T. MÉREY 1966: 158). Érdekes, hogy összeírásunkkal szemben Csánki a 15. századra vonatkozólag 939 helységről tud Somogy megyében (CSÁNKI 1894: 567–707). Ez jogos kételyeket ébreszt a dikális összeírások pontosságával kapcsolatban (T. MÉREY 1966: 157).

1543-tól Pécs elfoglalásával a megye a török által megszállt terület közvetlen szomszédságába került, ami a török portyák rendszeressé válását, a

lakosság nyugalmanak megszűnését jelentette. Ezt a helyzetet a következő évek adóösszeírásai is mutatják, bár az 1534. évi településszámnak csak töredékét tartalmazza. 1546-ban 183 településen 643 adózó, 628 szegény élt, 1425 $\frac{1}{2}$ volt a török által elpusztított telkek száma, ahogy ezt az összeírás egyértelműen közli. 1548-ban 225 helyséből 33-at írnak teljesen, 12-t részben elpusztultnak. 1549-ben 271 települést írtak össze, azonban ebből már csak 17-et jeleznek teljesen néptelennek, 23 pedig csak részben pusztult el (T. MÉREY 1966: 159). Ez az összeírás jórészt az előző évben összeírt helységeket tartalmazza, így az a tény, hogy a teljesen elpusztult települések száma a fele az előző évinek, már a falvak teljes vagy részleges újjáépülésére utal, amit a részlegesen kiürült helységeknél az előző évi 12-ről 23-ra nőtt száma is megerősít. Ez a tény is jelzi, hogy rövid távon a lakosság még megújítja településeit, a komoly népességszökkenéshez hosszú évek létbizonytalansága szükséges, amint az a további évek eseményeiből is kiderül. Komoly emberveszteséget okozott az 1550-es török portyázás is Somogyban. Ekkor összesen 287 helységet írtak össze, melyek közül 173 volt hódolt, vagyis a töröknek is adózott, 114 nem. A töröknek is adózó helységeken 895 porta, 83 új porta és 337 pusztatelek volt, amelyek többségét a török pusztította el. A töröknek nem adózó helységek közül 17 teljesen, 2 részben elnéptelenedett. A maradék 83 helységben 300 adózó, 22 helyen 80 új, nem adózó porta, 34 helységben pedig 91 pusztatelek volt (T. MÉREY 1966: 159–160). A pusztatelkek aránya is jelzi a közvetlen török fennhatóság következményeit.

Az 1552-ben elesett Szigetvárnak egyik fontos elővára a görösgáli palánk is. Tojgun budai pasa 1555-ben a Ferdinánddal kötött fegyverszünet ellenére dunántúli hadjáratra indult. Kerecsényi László, Szigetvár akkori kapitánya már 1554 karácsonyán értesítette Ferdinánd királyt, hogy a törökök megszegik a fegyverszünetet. Kerecsényinek még a bégek tanácsában is volt kéme, amint ezt a Csányi Ákoshoz 1555. október 13-án kelt levelében írja. Jellemző a felfordulásra, hogy a szigeti polgárok és a bíró elővigyázatosságból követeket küldtek Kaposvárra a basához (TÓTH 1987: 13–15). Zrínyi a Dráván túl harcolt a török ellen, így szeptember 8-án a budai pasa megkezdte Kaposújvár ostromát. Dersfi István várkapitány a nádorhoz fordult segítségért. A törökök a Kapost, amely a vár vizes árkat táplálta, Kecelnél gáttal elzárták, így 12-ére sikerült a kaput és az egyik bástyát lerombolniuk. Mire a távollevő Dersfi a felmentő sereggel a közelbe ért, helyettese a várat feladta, ezért Dersfi felakasztatta őt. A vár 1555. szeptember 13-án esett el. Új birtokosai a következő év szeptemberében Ferdinánd főherceg közeledő csapatai elől kiürítették, de 1557-ben már tartósan birtokba vették (ZÁDOR 1964: 60). Szulejmán szultán a pécsi Dervis szandzsákbégnek adta Kaposújvárt.

Alighogy Kaposújvárt elfoglalta a török, már Fonyód környékén prédáltak a martalócok, „két negyvennyolc” szekérrel vitték el Magyar Bálintnak, Fonyód urának az asztagban álló gabonáját, amint azt fonyódi kapitányának, Trombitás Baláznak fennmaradt leveléből megtudhatjuk (TÓTH 1987: 13). 1556 júliusában már Szenyér várát (Marcali közelében) ostromolta a török, eredmény nélkül (T. MÉREY 1966: 160). Becse István Szenyérben íródott leveléből a lakosság sorsára is fény derül: „Az föld népét mindön felől föl mozdéjtották, kéméletlen kergetik, nagy kiáltás vagyon az Úr Istenre az szegény községtül, ha az had kevély nem lenne, tehát most emléköznék meg az Úristen az ű ígéreterül” (TÓTH 1987: 17). Korokna várának őrsege Kaposújvár elestének hallatán elmenekült, Babócsát szintén harc nélkül vette be a török (T. MÉREY 1966: 160). Ezzel a megye majdnem egészében török fennhatóság alá került. A megye nyugati részének pusztulását az 1555-öt követő években az 1557. évi portális összeírás adatai világítják meg. Eszerint Mesztegyő teljesen elpusztult, Kelevíz hasonlóképpen, Disznóvize szintén. Marcali török uralma alatt: 19 porta, bíró 1 portán, cseléd 6, szegény 14, zselélér /.../, elmenekült: 18. Az itteni plébánosé 2 porta. Berjék és Nagygomba teljesen elpusztult. Kisgomba és Lók 1 porta, szegény 4, pusztá telek 6, a többi teljesen elpusztult. Nádszeg teljesen elpusztult. Kéthelyen a tartozékaival együtt 7 porta, bíró 0,5 portán; szegény 13, pusztá telek 8, másik birtokosé 2 porta, szegény 7, cseléd 1. Keresztúron 1,5 porta, szegény 1, másik birtokosé 1,5 porta. Berényben 1,5 porta, szegény 4, másik birtokosé 0,5 porta, szegény 1. Szentgyörgy teljesen elpusztult. Alsóbattyánon 4 porta, szegény 4. Felsőbattyánon 2,5 porta, szegény 1. Vörsön 5 porta, bíró 0,5 portán, szegény 3, másik birtokosé 3 porta, szegény 3. Holládtikoson 6 porta, bíró 0,5 portán, szegény 2. Újfalun 4 porta, szegény 4. Nagymaróton 12,5 porta, bíró 1 portán, cseléd 7, szegény 13. Horvátkút teljesen elpusztult. Bőkén 4,5 porta, szegény 4. Sámsonban 3,5 porta, szegény 4. Főnyeden (Fővenyed) és Sávolyon 3 porta, szegény 6, másik birtokosé 1 porta, szegény 4, harmadiké 4 porta, szegény 3. Ezen felül Főnyeden van még 3,5 porta, Sávolyon 1 porta, szegény 2, másik birtokosé 2 porta, szegény 2. Vargadencsen 6 porta, bíró 0,5 portán, szegény 5, másik birtokosé 3 porta, szegény 4, harmadiké 3,5 porta, szegény 2. Szőcsényben 1 porta, szegény 7, cseléd 4. Zsitfán 1 porta, szegény 2. Fehéregyházon 0,5 porta, másik birtokosé 2 porta, szegény 1. Csákányt a törökök elnéptelenítették és elpusztították. Komárban 23 porta, bíró 1 portán, szegény 18, cseléd 4. Karoson 20 porta, bíró 1 portán, cseléd 2, szegény 12. Egyek, Miháld, Varászló, Inke és Magasd teljesen elpusztult (TÓTH 1988: 6–8).

Szigetvár 1566. évi elestével a megye egésze török fennhatóság alá került, amit az a tény is jelez, hogy egészen 1572-ig nem szerepel magyar

adóösszeírásban somogyi település. A török–magyar határvonal a drinápolyi békével Somogy északi és nyugati részein húzódott, Somogy területének legnagyobb része a kondominium, azaz a török–magyar kettős adóztatás zónájába esett (T. MÉREY 1966: 161). A magyar végvárvonalat Tihany, Fonyód, Öreglak, Fenék, Szenyér, Kiskomárom és Babócsa végházai alkották. Velük szemben a török erődítések Koppány, Kaposújvár, Korokna, Sziget voltak. Somogy területének döntő része a végvárak közé esett, így falvai békeidőben is folyamatos pusztításnak voltak kitéve, ami a lakosság elvándorlását, elhalálozását eredményezte. Ezt a folyamatot az 1573–1603 közötti évek somogyi hadi eseményei sokatmondóan mutatják be:

„Anno 1573. A Sziget-vári nyughatatlan Alibég, a' Kanisayi Várust éjjel meg lopá Alappi Gáspárra, az ott való fő Kapitánra, kire egy Törökké lett pribég hozta-vala a' Törököket, azért a' Várust fel-prédálá, és azt el-égeté, kiben ezer embernél több veszett-el, 750 lovat, egyéb számtalan prédával, és nyereséggel vittek ki belőle. Ez lén az utolsó Fársáng napokban, mikor jól meg-itták vólt magokat az Uraim. Anno 1582. A' Törökök a' Balatoni jégen által jüvének és a' Kemenes allyát Vasvármegyében meg-rablák, kiket Keszthelynél, visszatértekben, Majtini László a' Pápai Kapitány, és Petthő Kristóf, a' Keszthelyi Kapitán igen meg-verének. Anno 1586. Nádasdi Ferencz, a' Végbeliekkal, a' Balatoni jégen általmene, és Koppánt, a' Végh lakó-helyét megvévé ostrommal, megrablá és meg-égeté, az ott-való Regzef-Béghet-is elevenen elhozá. Kiből 600 eleven Törököt sok szép gazdag prédával hoza-el, halva-is számtalan, és fő Török esék-el, a' Várat-is felégeté. Anno 1587. Zrínyi György, és Nádasdi Ferencz, a' Kálmánczai Sokadalomra, ki Sziget-Várahoz igen közel vagyon, reá menének, és azt fel-verék, fel-prédállák, honnan sok gazdag áros Törököket, számtalan sok szép marhával hozának-el. Ez lén Nagy-Csötörtökön. Anno 1588. Gheréczy Berttát, a' Kanisai Vice-Kapitánt, a' Segesdi Törökök Isebornál igen meg-verék, ő maga-is nehezen szaladhata-el. Ki mellett sok fő Vitézember vesse-el. Ez lén nagy Csötörtökön. Anno 1591. Sziget-Vári Arnaut Kis Haszán Bégh, Kis Komáromot meg-lopá, kiből sok Vitézlő népet, és egyéb rendbeli rabot el-vivén a' Várat tövéből el-égeté, és azt pusztán hagyván, békével tére vissza Szigetbe. Kapra Ferencznek, az ott való Kapitánnak fejét vévék, feleségét, és az ötsét, Kapra Máthét a' Vice-Kapitánt, elevenen el-vivék. Ki lén nagy Bódog Asszony napján. Zrínyi György az Ország Kapitánnya, és Nádasdi Ferencz Táborn gyójtének /kiben igen szép Magyarság vala/ és Segesd alá menének, hogy azt Kis Komáromért nyakokba vonnyák a' Törököknek; de oda jutván, hozzá sem kezdének Segesdhez, hanem meg-térének, és Kis Komáromhoz szállának, kit ismét meg-építének: népet vetének belé, kik előtt Ráthki Menyhártot hagyák benne. Anno 1593. Sennyei Mik-

lós, a' Sziget-Vári Thömlöczből magával öszve sok fő rabot szabadíta-el. A' Babólcasai, Segesdi és Börzönczei Törökök, Kanisánál a' Fityeházi Kas-télyra jövének, és azt erőssen ostromlák, kiket Malakóczi Miklós, Zrínyi Györgynek fő Kapitánya, jeles, okos 'hadviselő vitéz ember (ennek mássát én Magyar fő emberben még nem láttam sohón) készen várván, meg-üté és igen meg-veré őket, Nagy Pénteken, holott sok fő Török vesze-el. Magyar Lőrincz, a' Bajcsai fő Vajda, és Miklós a' Légrádi porkoláb, két jeles, próbált vitéz ember, ott esének halva. Gréczi Berta, a' Kanisai Vice-Kapitány, ugyan akkorban a' Kanisai Haddal és Szala vármegyével álgyúval Széché-nyre méne, melly a' Balatonnál vagyon: és az ostromon sok népet vesztvén, meg-tére onnan, kit vissza jüttében az Segesdi Törökök Kanisánál fel-veré-nek. Anno 1594. Zrínyi György, az Ország Hadnagya, és Nádasdi Ferencz egybegyőjték az Urakat, Vármegyéket és a' Végbelieket, és Börzönczére indulának, kiknek jövelteket értvén a' Törökök, Börzönczét, Segesdet és Szécsényt fel-gyújták és ki-menének belőlök, melly Várakban válogatott hí-res vitéz Törökök laktak. Zrínyivel itt ezek az Urak voltak: Battyáni Ferencz, Török István, Dersfi Ferencz, Thahi István, Nádasdi Thamás, Nádasdi Lász-ló és Szécsi Thamás. Anno 1595. Zrínyi György, és Herbestájner Sigmond, a' Thót Országi Generál a' Vármegyékkel és Végbeliekkel Babócsára indu-lának, kik előtt Babócsából, Barcsból, és Szent Mártonból ki-menének a' Törökök, a' Várakat föl-gyújtván és el-égetvén. Ez lén Juliusnak 30. napján. Babócsát Zrínyi György azon 'úttal meg-épétté, és népet 's szerszámot vete belé. Itt-is Zrínyivel ugyan azok az Urak voltak, a' kik tavaly Börzönczénél. Anno 1596. Sziget-Vári Arnaut-kis-Haszán-Basa, a' Végbeliekkel Babócsát meg-szállá Szeptembernek 26. napján, ki mikor Zrínyi Györgynek a' Vár se-gétségére való jövetelét értette vólna, nem várá-meg, hanem Octóbernek 3. napján vissza-szálla Sziget-Várhoz Babócsa alól, népében sok kárt vallván a' Vár alatt. Anno 1597. Sziget-Vári Naszuf-Basa, a' Kanisaiakat, csak ott Kanisánál lesre ki-csalá, kiket igen meg-veré, a' Kapitány-is, Petthó Kristóf, sebben szalad-el. Anno 1598. Sziget-Vári Naszuf-Basa a' Babólcsaikat lesre ki-csalá, és' igen meg-veré a' Német Kapitánt, Reczinger Kristófot, Zászló tartójával, és két vajdáival öszve el-fogák. Ez lén Nagy Pénteken. Balás Deák Istvánt, az Egri Hadnagyot, kinek veszedelméről oda hátra emléke-zénk, a' Koppányi Haszán-Béghért váltá-ki a' rabságból Pálfi Miklós. Anno 1599. Swarczenburg és Nádasdi Ferencz Csesznekot, Lakot és Bolond várát meg-vévék. Azon úttal Kapos Várat meg-szállák, kit a' téli időnek miat-ta meg nem vehetvén, vissza szállának alóla. Anno 1600. Sziget-Vári Deli Naszuf Basát Csöczi András, a' Zrínyi Gyögy szolgája, egy jeles csatázó Vitéz ember, a' Végbeli Hajdúkkal meg-veré, ő maga is a' Basa halva esék, kinek a' fejét Bécsbe, a' Herczegnek vivék. Ibraim Basa, a' Vezér, két száz

ezer Törökkel, Tatárral ki jöve, és jöttében Babólcát meg-szállá, és azt Septembernek 4. napján meg-vévé, azután Kanizát Septembernek 9. napján, az az Kis Asszony napján meg szállá, kinek segítségére Duca de Mercurio, Zrínyi György, Nádasdi Ferencz, Dráskovics János, a' Bán és Herberstájner Sigmond, a' Generál el-menének, holott egynéhány napig csatázván a' Törökökkel, kényszerítették elöttök nagy harczal vissza szállni Dráva és Mura közbe. Mert immár a' Tatárok élését is el-fogták vala a' Tábornak. Ott vitél az Álgúy Kastalánffy Péternek a' fejét; Stankovácski Farkast elevenen el-fogák, ki ugyan oda marada. Ibraim Basa azért látván, hogy Duca de Mercurio vissza szállott hadával, Kanisát minden felöll jobban meg-szorítá és Octóbernek 21. napján, Szent Orsola Asszony napján, a' meg szállásnak utánna hat héttel, Országunknak nagy kárával, hitre Paradaiser Györgytől, az ott való Kapitántul meg-vevé. Ez nem csak Magyar Orzágnak, hanem sok több Országoknak is kapuja és óltalma vala, kiért azután való Esztendőben Paradaiser Györgynek egynéhányad magával a' Császár fejét véteté Bécsben. Kis Komáromból, hallván Kanisának veszedelmét, ki-szökének, kiben Törököket helyheztetének. Murát Basa, a' Beglerbégh, mikor Budából Ibraim Basának Kanisa alá segítségére jönne, jöttében Lakot és Bolond-várat meg-vévé, kiben Petthő Christófot, jeles és próbált vitéz embert meg-ölék. Ez kétszer vívott halálíg-való bajt egy dolmányban a' Törökökkel. Anno 1601. Kerecséni Györgyöt és Barócs Báлиндot, Nádasdi Ferencznek két hadnagyát Kanisánál a' Kanisai Törökök fel-verék, és mind a' két hadnagyot elevenen el-fogák. Ez lén nagy héten. Ferdinánd Herezeg, mikor immár tíz egész hétig Kanisát erősen víttatta volna az Arnaut kis Haszán Basára, iszonyú nagy hó és rettenetes erős hideg udó esék, ki miatt az Olaszok és Németek számtalanon meg-halának. Végre semmiképpen a' nagy hideget nem állhatván, kényszerítették ki mondhatatlan nagy sok kárvallásokkal vissza szállani alóla, és egész Táborát, negyven öreg fal-törő Ágyuját és Tarackkát, sok számtalan különbféle hadakozó szerszámát és eszközét a' vár alatt hadni. Az Olaszok a' Táborban esúton inkább mind el-halának hideggel. Ez lén 18. napján Novembernek. Anno 1603. Szaifrid Kolonics a' Kanisai Törököket ugyan ott Kanisánál meg veré; három száz Jancsár vezett el akkor, azután Berzeneze alá méne, és azt ostromoltatá, de meg nem veheté. Ki lén Martiusnak 27. napján. Rátki Menyhárt a' Végbeliekkel a' Koppáni tartománybéli Ráczokat el-rablá és el-égeté” (TÓTH 1987: 27–32).

A drinápolyi béke után az első adataink az adózók számáról 1576-ból maradtak fenn. Ekkor 45, a töröknek is adózó, helységről tudunk, 79 lakott és 29 ½ elpusztult portával (T. MÉREY 1966: 161). További adatokkal 1582-ből és 1596-ból rendelkezünk. A meglévő adatok összevetéséből kiderül, hogy míg 1534-ben egy helysére átlagosan 9,2 porta esett, addig 1596-ban már csak

1,9. A porták száma a legrohamosabb csökkenést 1536 és 1546 között mutatja, amikor az 1536-os 8,1-ről 1546-ra 4,6-ra, tehát majdnem felére esett (T. MÉREY 1966: 162). A csökkenés kronológiai helyzete kapcsolatba hozható Pécs és vele együtt Baranya legnagyobb részének török uralom alá jutásával. A konkrét ok vagy az összeírás hiányossága, vagy a települések rohamos pusztulása lehet, esetleg mindkettő. Azonban 1550-ben már újból 8 az átlagos portaszám, ebből 5 adózik a töröknek. Ez a lakosság gyors visszaköltözésére is utalhat, de a korábbi összeírás hiányosságait is jelezheti. 1564-ben már csak 5,6 az átlagos portaszám, ennek fele adózik a töröknek. 1576-ra 1,7-re csökken a portaszám átlaga, amelyek a drinápolyi béke értelmében adóznak. Bár adataink nem ugyanazon településeket tartalmazó összeírásokból származnak, nyilván töredékesek is, de mindenképpen megállapítható Somogy településeinek Szigetvár elestével szorosan összefüggésbe hozható rohamos pusztulása a 16. század végére (T. MÉREY 1966: 162). Az elszegényedés mértékét jellemző adat, hogy míg 1534-ben még csak a települések 45%-a tartozott a $\frac{1}{2}$ és $\frac{1}{4}$ portával rendelkező települések csoportjába, addig 1596-ra az összes adatainkban szereplő település ebbe a kategóriába került (T. MÉREY 1966: 163). A török terjeszkedés időbeli előrehaladásával arányosan a megye különböző részein eltérő mértékű pusztítást állapíthatunk meg. A délnyugati, a Dráva és a Kapos forrásvidéke közé eső területen, tehát Szigetvár közvetlen szomszédságában az 1534-es 14,12-es helységenkénti átlagos portaszám 1596-ra 2,75-re zuhant. 1599-ben mindössze 19 ház jutott egy településre, holott a területen korábban igen népes mezővárosok voltak, mint Kálmáncse, Hedrehely és Szigetvár. Fontos, hogy 1598-tól már nem portánként, hanem házanként történik az adózás. Ettől kezdve már a föld nélküli, de házzal rendelkező zsellérek is adóznak. A hiányos adatok alapján Somogyban a házak száma kb. 5,8-szorosa a porták számának (T. MÉREY 1966: 162–163). A Dráva mentén, a Barcs, Babócsa, Segesd és Csurgó közötti vidéken 12,38-ról 2,05-re zuhant az átlagos portaszám a vizsgált időszakban (T. MÉREY 1966: 165). 1599-ben 17 ház volt a településenkénti átlag, pedig a felsorolt települések között olyan jelentős mezővárosok voltak, mint az Árpád-kor óta királynéi városként fennálló Segesd vagy a Fanbergi Tiboldok központja, a több egyházzal is bíró, népes Babócsa. A pusztulásra jellemző, hogy ezek középkori települési nyomait már csak régészeti módszerekkel lehet megismerni (MAGYAR 2001: 156–173, 188–200). A Balaton és a Kapos közötti területen 1599-ben a megye északkeleti részén 18-ról 3,14-re csökkent az átlagos portaszám, helységenként 16 házzal. A megye északnyugati részén, a Balaton nyugati vége és Segesd közötti területen 13,61-ről 2,05-re zuhant a porták átlagos száma, és 1599-ben már csak 13 ház jutott egy településre (T. MÉREY 1966: 165). A török megszállás alatt

lévő dél-somogyi területeken népesebbek a falvak (19, ill. 17 ház az átlagos), mint a Balaton-melléki, határvidéki területeken (16 és 13 az átlag). Nyilvánvaló, hogy a folyamatos rajtaütések, portyák miatt a béke idején is állandó létbizonytalanság okozta a határvidéki terület fokozott elnéptelenedését, hasonlóan a másfélszáz évvel korábban kiürülő Valkó megye határközeli településeihez¹. Bár a népesség számát illetően nincsenek közvetlen adataink, az ismert adatok, a portaszám drasztikus, általános csökkenése megengedi azt a feltételezést, hogy a megye lakossága 1534 és 1599 között nagyjából negyedére csökkent (T. MÉREY 1966: 172).

A 17. századi változásokról fellelhető gyér adataink igen ellentmondásos, fejlődésről és visszaesésről is szóló információkat adnak. 1610-ből 130 $\frac{1}{2}$, 1618-ból 164 $\frac{1}{4}$, 1622-ből 235 $\frac{1}{9}$, 1626-ból 108 $\frac{1}{4}$, 1635-ből 151 $\frac{1}{4}$, 1671-ből 106 $\frac{3}{4}$ összeírt, hódolt portát ismerünk. 1609-től az adók kirovásának módja megváltozott. Egy kapura 12 zsellérházat vagy 4 saját ekével rendelkező jobbágy házát kell számítani. 1647-től ez úgy módosult, hogy egy portára 4 saját ekével és 4–6 igával bíró jobbágy jut; úgyszintén egy portát jelent 4 fél ekével rendelkező jobbágy, vagy 16 igával nem rendelkező jobbágy, illetve 16 zsellér. Így vethetők össze a 16. századi portaszám szerinti adataink a 17. századiakkal. Ha az 1599-es 1353 $\frac{1}{2}$ házzámszámot az első 17. századi (1610-es) 130 $\frac{1}{2}$ portát tartalmazó összeírással felerészben jobbágy, felerészben zsellérházakkal számolva vetjük össze, akkor az így, 1610-re kapott kb. 1052-es házzámszám komoly visszaesést mutat. Az 1622-es 235 $\frac{1}{9}$ -es portaszám ismét növekedést jelez, az 1626-os és 1635-ös összeírás pedig komoly visszaesést mutat. Hasonló a helyzet a szomszédos, megyék, Veszprém és Zala esetében is. Az 1626-os összeírás községenkénti lebontásban ismert, így segítségével ellenőrizhető, hogy *dicalis* összeírásaink mennyire tekinthetők teljesnek. A helységek nevéből megállapítható, hogy az összeírás az egész megyére kiterjedt, mégis mindössze 92 helységet írtak össze. Ez a tény az összeírások hiányos voltát jelezheti, és az összeírók fel is jegyezték, hogy sok helyre nem jutottak el a török uralom miatt; más falvak előljáróit a magyar végvárakhoz rendelve kérdezték ki, így a bemondott adatok valódisága bizonytalan (T. MÉREY 1966: 173–174). Azonban

¹ A *dicalis* összeírások adatainak pontosságát két tényező is negatív irányban módosíthatja. Egyrészt a földbirtokosok is igyekeztek csökkenteni a kirótt adók mértékét, ami nyilván ténylegesen adóképes lakosság számát csökkenti a jegyzékekben a valóságoshoz képest (T. MÉREY 1966: 171). Másrészt a török előretöréssel összefüggésben feltehető, hogy a magyar államhatalom kevésbé tudta pontosan felmérni az adózók számát a török által ellenőrzött területeken. Azonban a defterek összehasonlítása a *dica*-jegyzékekkel ezt Somogy viszonylatában nem támasztja alá (T. MÉREY 1966: 166–170).

az 1636. évi összeírás egy másik fontos tényezőre is rámutat, ez pedig a nagyarányú pusztásodás, ami egyébként a korábban hasonló helyzetben lévő Valkó megye esetében is valószínűsíthető (T. MÉREY 1966: 176). Az összeírt 80 helységből mindössze 30 településen lakott együttesen 152 telkes jobbágys és 44 zsellér. A helységek közel kétharmada pusztas. A jegyzék ezenkívül még felsorol 24 pusztát név nélkül és kb. 20 falut is. 1664-ből hasonló adatok maradtak ránk. Ekkor a felsorolt 12 faluból csak 4 volt lakott.

Zrínyi Miklós 1664 januárjában indított támadást a Muraközt és Zalát közvetlenül veszélyeztető somogyi török erősségek elfoglalására, ezzel erkölcsei támogatást adva a hazájukat védő magyar és horvát végvári katonáknak. 20-án a Murán átkelve, Berzence török erősségét vette ostromzár alá. A felvonuló, több mint tízezres hadtól megfélemlített török átadta az erősséget, éppúgy, mint másnap Babócsát is. Február 10-én, miután Szigetvár török őrőségét a várba szorította vissza, Zrínyi szintén harc nélkül vette birtokba Segesd várát, majd a sereg téli szállásra, Új-Zrínyivárba vonult vissza. Zrínyi e vállalkozásával a visszavett várak környékén levő falvakat is megszabadította a török uralomtól (TÓTH 1987: 36–38). Somogy véglegesen 1686–1689 között szabadult meg a török uralomtól, ennek azonban nagy ára volt. A császári hadsereg élelmezését, egyéb ellátásait, szállásolását a „felszabadított” területek lakosságának kellett viselnie. E térséget a Habsburg uralkodók fegyverrel visszahódított területként kezelték, amelynek lakói kötelesek a háború költségeit megfizetni. Fontos dokumentuma e korszaknak a frissen felszabadított kaposvári kerület felmérése, amelyet Balogh Ferenc kaposvári kamarai kerületi tisztartó készített 1695-ben. A Kaposvár és Szigetvár között félúton található Bőszénfától egészen a Balatonig 74 település szerepel az összeírásban a hozzájuk tartozó pusztákkal, elhagyott helyekkel, városokkal, apátságokkal, várakkal és udvarházakkal együtt. Ez a terület a megye nagyobbik felét jelenti. 107 olyan helynév szerepel még az összeírásban, amelyek nagyrészt elhagyott falvakat, pusztákat jelölnek (T. MÉREY 1997: 7). Ez a tény már, ha nem is kellő pontossággal, de jelzi a népesség pusztulásának mértékét: közel másfélszerese az elhagyott települések száma a lakottakénak, tehát a korábbi településeknek kb. 40%-a maradt lakott a felszabadító hadjáratok után. Azonban a lakott településeken is nagy volt a pusztulás. A 74 település összesen 943 ¼ telke közül mindössze 548 áll művelés alatt, tehát 58%-uk. Jellemző, hogy még a kerület központja, Kaposvár is lakatlan. Mindössze két mezőváros van a területen: Marcali és Somogyvár. Érdekes adatokat ismerhetünk meg az összeírásból a lakosság nemzetiségi megoszlására vonatkozólag is. 60 falu lakossága magyar, ebből 35 településen katolikusok, 25 településen reformátusok élnek. 6 falu lakossága délszláv katolikus (véltetően horvátok: Buzsák, Gyugy, Kisberény,

Nikla, Osztopán, Varjaskér), 4 falu pedig görög vallású délszláv, nyilván szerbek (Geszt, Gyalán, Orci, Rácegres). Marcali lakossága vegyes, 3 faluról nincs ilyen adat (T. MÉREY 1997: 9, 12). A magyar lakosság létszáma több mint 80%-os, ami a délebbi területekhez képest kisebb mérvű délszláv beköltözésre utal a hódoltság idején. Fennáll azonban annak a lehetősége is, hogy a többnyire török zsoldosként érkezett délszlávok (szerbek) a távozó török helyőrségekkel együtt elhagyták a területet. Ezt a lehetőséget támasztja alá a Dombóváron előkerült 16–17. századi temető, amelyben antropológiai anyaguk alapján balkáni eredetű lakosság temetkezett (ÉRY 2001: 18–20). A szerbek által lakott, az előbbieken felsorolt 4 falu Kaposvár közvetlen közelében van, ami zsoldos státuszukat szintén valószínűsíti.

Ez a megritkult lakosság szomorú mérlege a közel 200 évre visszanyúló létbizonytalanságnak és a 130 éves áldatlan határvidéki helyzetnek. A középkorban még oly népes és gazdag Somogy a 18. század elejére viszonylag ritkán lakott, jórészt műveletlen területté vált. Egyértelműen kitűnik abból az 1720–21 közötti, a bécsi udvari kamara részére készített felmérésből, amely a magyarországi mezőgazdasági helyzetet mutatja be, ám erősen szépítve a valóságot. A megye területét 40%-kal nagyobbra tünteti fel, a lakosság számát is túlbecsüli. Forrásunk szerint a megye területének még így is csak 25%-a megművelt, a hajdan oly kiterjedt szőlőültetvények csak a terület 1%-át jelentik, a többi erdős, bozotos, 10% művelhetetlen – nyilván mocsarak, lápok (T. MÉREY 1966: 179). A megye településeinek kétharmada tűnt el a török uralom 160 éve alatt (T. MÉREY 1966: 187).

ÖSSZEGZÉS

A közel 200 éves török uralom a legsúlyosabb következményekkel a 15. század elejétől folyamatossá vált török portyázásoknak kitett Dél-Magyarországon járt. A század elejétől a Temesi Bánság magyar lakosságának fokozatos felmorzsolódása, majd Bács és Bodrog vármegyék magyar jobbágylakosságának az 1526-ot követő néhány év alatti eltűnése jellemzik ezt a folyamatot (ENGEL 2000: 281). Tanulmányom a Buda–Eszék hadiút mentén fekvő Valkó, Baranya, Tolna és a szomszédos Somogy lakosságának pusztulását kívánta közelebbről bemutatni – a töredékes forrásanyag miatt inkább csak érzékeltetni –, megvilágítani egy ilyen drasztikus népességcsökkenés lehetséges okait. E megyék a középkori Magyarország legnépesebb megyéi voltak, veszteségeik ezért az egész ország számára katasztrofális következményekkel jártak, a további évszázadok fejlődését jelentősen meghatározták, mert a leggazdagabb, legjobb földű, legfontosabb középkori országrészek estek ki a gazdaság vérkeringéséből (DÁVID 1997: 169). A la-

kosság pusztulásának mértéke a megyék földrajzi fekvésével szoros összefüggésben állt. A két szélső megye, Valkó és Somogy egyaránt súlyosan megsemmisítette határmenti elhelyezkedését. Valkót már a 15. század elejétől folyamatos pusztítás érte; a 16. század közepére, 150 év alatt szinte teljesen elvesztette nagyszámú magyar lakosságát, lényegesen kisebb számú délszláv lakossággal pótolva azt, a népes mezővárosok helyett ritkás faluhálózattal. Somogy a 16. század közepétől került hasonló helyzetbe, régi lakosságának részleges fennmaradásával, a törökkori délszláv betelepülés csekély mivoltát a földrajzi távolság és az állandósult határvidéki helyzet létbizonytalansága magyarázhatja. Baranya és Tolna megye kedvezőbb helyzetben volt, mint szomszédjai. Az első, komolyabb hadjáratokat itt nem előzte meg vagy követte évszázados támadássorozat, a török hatalom viszonylag gyorsan berendezkedett, a szomszédsághoz képest „konszolidáltabb” viszonyokat teremtve. Baranya lakossága ennek köszönhetően nem szenvedett katasztrofális mértékű csökkenést. Tolnában is hasonló volt a helyzet, a Duna-menti hadiút környékének kivételével, ahol azonban szinte minden település elpusztult. A lakosság komoly mértékű, visszafordíthatatlan pusztulása minden vizsgált esetben kizárólag az évtizedeken át folyamatosan tartó portyázások által érintett területeken következett be, a falvak lakossága a nagyobb szabású hadjáratok után visszatért korábbi otthonába. A 8. század végi frank–avar, illetőleg bolgár háborúk ez utóbbiakkal hasonlíthatók össze, évtizedeken keresztül tartó portyázásokról egyáltalán nem szól forrás. Következésképpen tömeges népességpusztulásra abban az időszakban nem gondolhatunk, a 8. századi lakosság élhetett tovább a 9. századi Kárpát-medencében.

IRODALOMJEGYZÉK

- CSÁNKI Dezső. 1894. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II.* Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- DÁVID Géza. 1982. *A Simontornyai szandzsák a 16. században.* Akadémiai kiadó. Budapest.
- DÁVID Géza. 1997. Magyarország népessége a 16–17. században. In: *Magyarország történelmi demográfiája (896–1995).* Millecentenáriumi előadások. Szerk. Kovacsics József. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 141–171.
- ENGEL Pál. 2000. A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája. In: *Századok* 134., 267–297.
- ÉRY Kinga. 2001. Régi magyarokról – újból. In: *Anthropológiai Közlemények* 42., 17–28.
- FODOR István. 1988. Válasz László Gyula és Róna-Tas András bírálatára. Kandidátusi értekezés bírálat. In: *Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 21–23., 129–144.

- KÁLDY-NAGY Gyula. 1960. *Baranya megye XVI. századi adóösszeírásai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- KÁLDY-NAGY Gyula. 1966. Török adórajstrom Baranyából a XVI. századból. In: *Szigetvári emlékkönyv*. Szerk. Rúzsás Lajos, Akadémiai Kiadó. Budapest.
- KÁLDY-NAGY Gyula. 1970. *Magyarországi török adóösszeírások*. MTA Történettudományi Intézete. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- KUBINYI András. 1986. *A nagybirtok és jobbágysai a középkor végén az 1478-as Garai-Szécsi birtokfelosztás alapján*. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18. 197–226.
- MAGYAR Kálmán. 2001. *Szent István államszervezésének régészeti emlékei*. Segesd önkormányzata. Segesd.
- T. MÉREY Klára. 1966. Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. In: *Szigetvári emlékkönyv*. Szerk. Rúzsás Lajos. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- T. MÉREY Klára. 1997. *Somogy megye két nehéz évszázada (1695–1896)*. „Örökség” Kaposi Kiskönyvtár 13. Szerk. Papp Árpád – Szijártó István – Szili Ferenc. Kaposvár.
- PÁLFFY Géza. 1996. A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). In: *Történelmi szemle*. 38., 2–3, 163–217.
- SEBŐK László. 2005. A szlavóniai magyar szórványok. In: *Magyarlakta kistérségek és kisebbségi identitások a Kárpát-medencében*. Szerk. Bakó Boglárka – Sztók Szilvia. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Budapest. 179–191.
- SZABÓ István. 1963. Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In: *Magyarország történeti demográfiája*. Szerk. Kovacsics J. Budapest. 63–113.
- SZAKÁLY Ferenc. 1986. Előszó. A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Szerk. Rúzsás Lajos. Akadémiai Kiadó. Budapest. 7–9, 11–57.
- TÓTH Péter. 1987. *Források Somogy megye hódoltság kori történetének tanításához*. Iskola és levéltár – Dokumentumok a szülőföldről 27. Sorozatszerk. Szili Ferenc. Kaposvár.
- TÓTH Péter. 1988. *Források Somogy megye hódoltság kori történetének tanításához*. Iskola és levéltár – Dokumentumok a szülőföldről 28. Sorozatszerk. Szili Ferenc. Kaposvár.
- ZÁDOR Mihály. 1964. *Kaposvár. Építészettörténeti monográfia*. Műszaki Könyvkiadó. Budapest.

An example for the population exchange

The desolation of South Hungary in the period of the Turkish occupation

Abstract: My study presents a case of the well-documented population exchanges in the turbulent history of the Carpathian Basin, which have well-documented sources and place names. Its aim is to provide an understanding of earlier similar processes of the Carpathian Basin (9th century,

Hungarian conquest, Mongol invasion) and to present the similarities and differences by a well-documented population exchange. The examined area of southern Hungary can be divided into two groups. I present the population changes of the Banat of Temes, Szerém and Valkó counties, and for comparison the similar processes in Baranya, Tolna and Somogy counties. From the end of the 14th century onwards, the first group, which is directly situated on the Turkish frontier was affected by continuous raids and campaigns for three centuries. The continuous life of the population became impossible, and their population almost completely changed during this period. Already during the Hungarian rule the resettlement started from the area from Serbian areas south of the Sava and the Danube. The Southern Slavic settlers fled from the Ottoman rule. In contrast these on the west are the counties, where, with the exception of the Danube areas of Baranya and Tolna, the medieval settlement network and population have been largely preserved due to the rapid stabilization of Turkish rule and the consolidation of living conditions. The picture is somewhat different after the Peace of Drinápoly/Edirne (1568) in the Somogy County. Here, as a result of the constant frontier fighting, war became almost permanent, the former population could rather survive in the more secluded, protected areas. Fragments of the medieval Hungarian population remained in the very sparsely inhabited county. In conclusion, large-scale or complete population change can only be triggered by a longer-lasting state of war, such as in some regions of the 9th century Carpathian Basin or even during the Mongol invasion. Although the Hungarian Conquest resulted in significant population movements and settlements, there is no reason to suppose the mass destruction of the local population.

Keywords: *Turkish occupation, raids, campaigns, settlement history, population exchange*

*Jedan primer promene stanovništva
Prepost južnih krajeva tokom turskih ratova*

Sažetak: Moja studija pomoću pisanih izvora, toponima prikazuje jednu dobro dokumentovanu priču o razmeni stanovništva u olujnoj karpatskoj niziji. Cilj istraživanja je da kroz jednu bogato dokumentovanu studiju o razmenu stanovništva dođemo do boljeg razumevanja, prepoznavanja sličnosti i nepodudarnosti u ranijim procesima za koje se pretpostavlja da su bili sličnog karaktera i da su davali slične rezultate (9. vek, doseljavanje Mađara, najezda Tatara). Ispitivano područje južne Mađarske može da se podeli u

dve grupe. Prikazaću razmene stanovništva u Temiškoj banovini, Sremskoj i Valkovoj županija, kao i županijama Baranja, Tolna i Šomođ koje se nalaze prema zapadu. Prva grupa je zbog neposredne blizine pograničnog područja od kraja 14. veka bila pogođena neprekidnim pljačkaškim pohodima čime je život stanovništva postao nemoguć, a narod se takoreći u potpunosti promenio u navedenom periodu. Već je vreme vladavine Mađara krenulo naseljavanje sa srpskih područja koja su se nalazila južno od Save i Dunava, odakle je stanovništvo bežalo pred osmanlijskom vlašću koja se tamo konsolidovala. Suprotan primer daju županije koje su bile zapadnije i gde se u suštini, osim teritorija Baranje i Tolne uz Dunav, sačuvala mreža naselja iz srednjeg veka, kao i stanovništvo usled brzog stabilizovanja turske vlasti i konsolidacije životnih uslova. Nešto je drugačija slika u županiji Šomođ nakon Drinapoljskog mira (1568) koja je tada postala pogranično područje. Tu se zbog neprestanih krajiških borbi ustalilo ratno stanje, a ranije stanovništvo ovog kraja moglo je da opstane u zabačenijim, zaštićenijim područjima, a uprkos takoreći neprestanom kretanju populacije minimalno naseljavanje južnoslovenskih naroda nije dovelo do promene stanovništva. Ostaci srednjovekovnog mađarskog stanovništva na teritorijama koje su postale nenaseljene ostali su na svom mestu. Kao zaključak možemo da navedemo da potpunu ili veliku promenu stanovništva može da izazove samo neprekidno ratno stanje, što je zamislivo da se desilo samo u pojedinim regionima kao što se to desilo u Karpatskom basenu u 9. veku ili tokom najeзде Tatara. Dolazak Mađara je istina doveo do značajnog preseljenja naroda i naseljavanja, ali nemamo osnova da pretpostavimo da je tada došlo do masovnog uništenja lokalnog stanovništva.

Ključne reči: *turska osvajanja, pljačkaški pohodi, vojne invazije, istorija naselja, promena stanovništva*

Beérkezés időpontja: 2020. 01. 20.

Elfogadás időpontja: 2020. 03. 10.